

ТРАДИЦИОННА ПРАКТИКА И НАЧИНИ ЗА ОСИГУРЯВАНЕ И ЗАПАЗВАНЕ НА РЕКОЛТАТА У БЪЛГАРИТЕ

НИКОЛАЙ КОЛЕВ

Още в ранния етап на своето съществуване, макар да чувстват безсилието и зависимостта си от природните стихии, хората не остават безучастни към плодовете на своя труд. В многовековната си стопанска дейност те използват различни начини, за да осигурят и запазят продукцията на отглежданите от тях зърнени култури, плодове и зеленчуци.

Непознаващи законите и взаимодействията в природата, хората извършват действия, които имат повече магичен, отколкото рационален характер, за да си осигурят реколтата, а оттам и съществуването си. Навлизането на просветата и техниката в селското стопанство води до промени в традиционните практики. Рационалните действия все повече изместват ирационалните. Този процес продължава до средата на ХХ в., когато традиционните практики и способности престават да съществуват като система, но се съхраняват в спомениите на възрастното поколение.

Проблемът за начините за осигуряване и запазване на реколтата от българите е частично засяган от българските етнографи. В това изследване ще бъде направен опит за систематизиране на традиционните прийоми, упражнявани от българите от средата на ХІХ до средата на ХХ в.

Обект на запазване е реколтата по ниви и лозя, по градини и ливади. Грижите започват още преди сеитбата на културите. Наред с рационалния подход (подбор на най-хубавото семе) българският селянин извършва действия и обреди, които имат магичен характер. Така, към определеното за посев семе се прибавя зърното от "брадата". Освен това семената се прекарват през истински или символичен кръг (пръстен, гривна, дупката на теслата, отвора на лемежа)¹, чрез което селянинът разчита на очистителната сила на метала и на магическата форма на кръга.

Има сведения и за кръвна жертва при подготовка на семето за посев. Коли се петел или кокошка и с кръвта на закланата птица се опръсква семето, при което червеният цвят играе апотропейна функция. Разчита се и на магическата сила на някои растения, които се прибавят към семето, или с тях се окичват ралото и воловете. Християнската религия налага освещаване на семето в църква.

Сеячът се съобразява както с дните, така и с фазите на луната при сеитба. За хубави дни се считат понеделник, сряда и четвъртък. Не се сее на празен месец или при гниенето (намаляването) на месеца, за да не са празни класовете.

За да е чист посевът, стопанинът се облича в чисти бели дрехи и през

нощта преди сеитбата не се събира със стопанката си. Против главнята не се готви в черни съдове, а против пожар по нивите с посева стопанката обикаля колата и впрегатите волове и прави кръг с жарава и пепел. За да върви сеитбата "по вода", тя полива пред колата с впрегатните волове вода.

За да не се "изнесе" плодородието по време на сеитбата, има различни практики. В деня преди сеитбата селският глашатай приканва другоселците да напуснат селото. Не се мете пещта с метла, за да не се измете късметът и плодородието. В деня на сеитбата не се дава в заем, за да не се разпилее берекетът.

За първия ден на сеитбата стопанката приготвя обреден хляб и обредни кравайчета, които се обричат на слънцето, на земята, на птиците, на воловете и на сеяча, от чието благоразположение зависи успешното развитие на реколтата.

В края на сеитбата в Родопите се принася кръвна жертва — прави се общоселски курбан за плодородието на нивите. Кръвната жертва се принася на оброчища, под вековни дървета, смятани за свещени, или при аязма. В този обред прозира неопределен култ към покровителите на посева.

За унищожаването на някои плевели, освен рационалните начини, се използват и ирационални практики. Така, за унищожаването на паламидата се прави обичаят "погребение" на паламидата. За целта се ожънва снопче паламида, поставя се на носилка от няколко пръчки и се отнася далеч в гората, край път или в дол, където се изкопава дупка, наричана гроб, в която зариват снопчето. Отнасянето и "погребението" е съпроводено с привидно оплакване на паламидата-мъртвец.²

В периода на вегетацията и плодоносенето често пъти се налага борба срещу сушата. И тук преобладават ирационалните, магическите практики, в които българинът влага цялото си въображение в областта на иреалното.

Част от обичаите, свързани с предпазване от сушата или прогонването ѝ, представляват магически забрани или имитативна магия. Родопските българи "през Пугановата неделя" нито перяли, нито парили дрехи и др. предмети с гореща вода, за да не се попари плодородието.³

При безводие, в късна пролет и през лятото нашият народ практикува няколко обичая, чрез които цели предизвикването на дъжд: пеперуда (Източна България) или додола (Западна България); герман, означаван още и като Скалоян и гонене на змей в Северозападна България. В обичаите Пеперуда и Герман има имитативна магия — поливането на "Пеперадута" с вода, погребението и хвърлянето на Герман в реката или в близост до вада. Но докато при Герман култът е насочен към демонично същество, олицетворение на сушата, то при Пеперудата този култ е отправен към Бога, към когото се отправят молби за дъжд. В гоненето на змея е налице също демонологичен елемент.

Християнската църква също въвежда свой ритуал за осигуряване на дъжд. Това е т. нар. Кръстоноше, правено около Гергьовден, на Спасовден или св. Троица. Чрез него е наложена вярата в "спасяващата" сила на християнските

светии, изобразени на иконите-хоругви, както и на светената вода и на молитвите на свещеника.

При продължителна суша в Пиринския край се изпълняват някои специални обреди.⁴ Вярва се, че ако се открадне точилка и се затисне във вода с камъни, ще завали дъжд. В село Сушица се разказва за жена, която някога се грижила за болен змей и при суша тя се обръщала към него с думите: "Мило, златно, змейче, пусни малко росичка" и веднага завалявало.

Реална опасност за реколтата в периода на вегетацията и плодоносенето представлява вихрушката, срещу която се води борба с ирационални практики.⁵ Тя се прогонва с магически действия или словесни изрази. Използват се и растения, притежаващи апотропейна сила (чесън, пелин, вратика, комунига и др.).

Най-голямо разнообразие от ирационални практики и способности има при борба с градушката. Те могат да се разделят на п ъ р о ф и л а к т и ч н и (целящи неизването на градоносните облаци през лятото) и отгонителни (целящи прогонването на вече дошлата градушка).

Към профилактичните спада неработеното в определени дни от годината (не се работи полска работа), за да не се предизвика идването на градушката: през Сирната неделя, на 1 март, четвъртъците от Великден до Спасовден, на 1 май (Ереминден), 12 май (св. Герман Градушкар), 21 май (св. Константин и Елена), 11 юни (св. Вартоломей), Мартини съботи, Марков ден и др.⁶

По време на сеитбата в нивата се зарива великденско яйце, за да не бие градушка. В случай яйцето от въвеждащ символ, осигуряващ плодородието, преминава в символ, запазващ плодородието. За българите и останалите балкански народи е характерно одухотворяването на градоносния облак като кръстат орел. Л. Каравелов описва моделирането на орела-кръсташ на бъднивечерския обреден хляб, което се прави с вярата, че по този начин ще се предотврати мълнията, бурята и градушката през лятото.

Все във връзка с градушката е и култът към светеца Герман Градушкар (12 май) и Въртоломей (11 юни). През тези дни не се работи и се прави курбан, посветен на светеца. Освен това, Герман градоносника го канят на Бъднивечерската трапеза: "Джермане, Джермане, облачее. Дойди у нас да вечеряме. Сега да дойдеш, а летоска очи да ти не видиме, ни на нива, ни на ливада". А когато градушката вече е дошла, се ползва следната словесна магическа формула, изречена срещу връхлетялата стихия: "Тамо, Джермане, тамо у пуста гора, олелия, дека нема овци да бляят, дека нема пцета да лаят, дека нема деца да плачат, дека нема мачки да мякуат. Тамо божке, тамо у пуста гора, олелия-у-у".⁷

Градоносните облаци са прогонвани и чрез издаване на шум от удряне по тенекета, биене на барабани и тъпани, стрелба с пушки, хващане на свинете да квичат, чукане на лъжици. Облаците, които носят градушка, се прогонват и чрез обръщане на остри предмети с острието нагоре (нож, брадва, мотика), та да се разсекат ледените парчета. Има практика и за обръщане на пиростията (саджака) с краката нагоре. Пак, за да прогонят градушката, мъже и жени

си показват срамните части срещу градоносния облак.

Първото паднало зрънце град се дава на дете-първак или изтърсак с надеждата, че тези зърна ще са единствените или последните. Жени прекарват зърно през пазвата си под ризата и след това го хвърлят. Освен това изнасят сол на открито или даже я хвърлят към облака.

Чрез ирационални средства и способности се води борба срещу иреални свръхестествени сили, обобщени като зли сили: лош поглед, уроки, житомамници и др. под. Така например, вярва се, че поразени от уроки или от лош поглед градини и посеви вехнат, съхнат, ниви и лозя запустяват. На тези сили се противодейства с червен цвят (червен конец, червена чушка), чрез апотропейни растения (лук, чесън), чрез окачване на череп от овца, кон или вол. Практикува се и баене на лозята против уроки.

У селското население в България е силно развит страхът от летния огън, от летните пожари. Затова се почитат най-горещите дни през юли (17-19 юли), наричани "Горещляци". Тия дни според вярванията носят пожари по посеви и сгради, затова на тях не само че не пали огън, но и не се работи.

Магическо осигуряване на плодородието по нивите се осигурява и чрез символичното засяване и заораване, изпълнявано от кукерите, както и от благословията на кукерския цар: "Наздраве, дружина, наздраве, войска! Да дава Господ голям берекет!" Да има мамули много, да им жито много — на мамулите десет лева, на житото петнайсет лева, деца да има повече, та царят да има помощ!"

В коледарската благословия също има пожелание за плодородие по нивите:

Да се ражда пшеница,
под път и над път
и на сух бял камък.
Класовете да станат като лъжици,
а зърната да са като дренки ...

Благословии за берекет съпровождат и зарязването на лозята на празника Трифон Зарезан: "Хайде, нека е честито и берекетлия! На всяка лоза по шиник, на всеки кютюк по чебър! Хайде, да е на берекет! Да прелива и през прагове!"

Плодородието е уязвимо не само от зли сили, но и от недоброжелателното отношение на човека. Вероятно в тази връзка възниква клетвата, насочена към зли хора — крадци, завистници и др.

На този нашия мили братко,
който му завижда на ястие и питие,
на семейството, на имота,
на парите, на добитъка му,
да му стане една пъпка на носа,
голяма, голяма като циганския, най-големия тъпан,
на кръстника си ръка да целува,
на танур леща да зоби,

на кърпа мляко да лочи,
на леда вода да пие ...⁸

Злите сили са най-активни срещу Еньовден. Те са персонифицирани в образите на ламы, магьосници, жени-житомамници и пилета-мамници.

В нощта срещу Еньовден (24 юни) жени магьосници ходят из чужди ниви, обират най-едрите класове, наричани "Царици", или росата от чуждата нива и ги занасят у своята с вярата, че са откраднали плодородието от чуждата нива. На тази магия се противодействува по различен начин. Стопанинът на къщата обикаля нивите си преди 24 юни и им поръчва, ако дойде житомамницата да рекат: "Кьопава съм, не мога да дойда! Обрана съм веке! Не мога да дойда, краката ми са отсечени!" Вярва се още, че зърна от брадата, поставени в посева, предпазват от бродници-житомамници.⁹ За разваляне магията на житомамниците се използват и билки (тинтява, разковниче, млечка, дюлюлянка).

В края на жътвата, а в някои райони в края на вършитбата се принася курбан на свръхестествените сили, покровители на земеделието, в знак на благодарност за добрата реколта.

В своята трудова дейност селянинът използва и рационални методи и способности за осигуряване и запазване на реколтата. Те са резултат от дългогодишните наблюдения и практика на хората и са в зависимост от развитието на науката и техниката. Така например, тютюневият разсад през пролетта се покрива с полиетилен против измръзване, зеленчуковият разсад се отглежда в парници, които се покриват с рогозки от ръжена слама или остъклени рамки.

Есенните слани и зимните ветрове са също реална опасност както за зеленчуковата градина, която още не е обрана, така и за поникналите есенници. Затова зеленчуковите растения и плода им се покриват с дрехи или полиетилен против есенните слани. А за да не измръзнат поникналите есенници, при липсата на снежна покривка пускали добитъка да ги опасе, преди да са "братясаи".

За да задържат на снега от отвяване през зимата и за да не се оголят посевите, се правят пояси от огради или храсти.

Рано напролет, ако времето се затопли и дърветата цъфнат преждевременно, а след това се застуди, под плодните дръвчета се запалват купчини от слама, за да не измръзнат пъпките. Особена сила се придава на сламата, върху която е била разположена бъднивечерската трапеца.

Борбата с плевелите българският селянин води още при подготвянето на почвата за сеитба. С гребеновидна брана се очистват изораните ниви от плевелите, най-вече от троскота. Пролетно време се практикува очистването на нивите от други плевели — паламида, синя китка и др.

В борбата против сушата се напоявани ограничени площи земя — предимно бахчите (зеленчуковите градини) и по-рядко бостаните, които засявали в близост до реки, кладенци, чешми и др. водоизточници. Най-често се използва естественият наклон, за да се докара водата по "вади" до площта,

която ще се напоява. Ако водата трябва да се прехвърли през долове, използват се корита, наричани коруби, подпрени с дървета или пък за целта се прави специален мост, върху който се полагат водопроводните тръби.

При напояването на зеленчуковите градини се използват и приспособления, наричани долапи, чрез които водата се изкарва от специални кладенци на определена височина, откъдето по вади тръгва към растенията, които ще се напояват.

За напояване на растения в ниви, далеко от вода, последната се пренася с помощта на товарни животни или с бъчви, прикрепени към двуколни конструкции, наричани още саки или канни.

За опазване на реколтата от диви или домашни животни се правят огради. Налице е голямо разнообразие при тях в зависимост от материала за направата им (дърво или метал) или формата на самата ограда (наковани дъски, наковани пръти, плет от храсти, бодлива тел, телена мрежа). Често срещан е т. нар. "жив плет" от храсти (драка). Оградата от дървени летви или дървени прътове, а някъде и самото място се нарича ясак (тур. "забранено място").

Един от рационалните способности за запазване на реколтата е капанът, който може да бъде пасивен или активен, в зависимост от това дали променя вида си след попадане на вредителя в него.

Пример за пасивен капан може да бъде приспособлението, напомнящо въдица за риба, използвано от рибарското население в Бургаско! Бургаските рибари използват и рибарски мрежи за ловене на птици. Има спомени за намазване на дървета с катран или други лепливи неща, при което кацналите птици не могат да се отделят сами. Активните капани променят положението си при освобождаване на тежестта или напрежението, като притискат животното, влязло в допир с мамеца. Такъв е капанът фак с корда.

Сляпото куче и язовците, наричани още бурсуци, които унищожават реколтата от картофите и царевицата, се дебнат и убиват или са задушавани с пушек, с миризма на газ, или пък са удавяни чрез наливане на вода в дупките, където се крият. В последно време се правят специални капани за тази цел.

Най-ефектен рационален способ за опазване на реколтата се оказва използването на пъдари. Това се дължи на широкия им спектър на действие — могат да се придвижват в различни райони, могат да пазят реколтата както от животни-вредители, така и от хора-крадци. Пъдарите са наемани целогодишно или само за определен сезон — напр. докато трае гроздоберът. За пазачи са избирани силни, млади и честни мъже. Заплащането им е обикновено в натура, а договарянето става в селската кръчма.

Тъй като лозята трябва да се пазят непрекъснато, за пазачите се правят специални колиби; наричани пъдарници. Стените им са от пръти, покрити са със слама. В наше време подобни колиби се правят за пазачите на бостаните и житните култури по време на жътва. За "строителен материал" най-често се използва балирана слама. За да има по-широк поглед, на пъдарите се правят и чардаци на високи места или на по-високи дървета, наричани също

пъдарници.

Към рационалните способности за опазване на реколтата трябва да се отнесе и пръскането на овощните, зеленчуковите и лозовите насаждения с различни химически препарати, практика, появила се с навлизането на науката в селското стопанство.

Широко застъпено в народната практика в борбата за запазване на реколтата е плашилото. Докато в България, авторите, изследвали това етнографско явление го отнасят към рационалните способности, то в чуждата литература, предимно в немската, плашилото е отнасяно към ирационалните способности за запазване на реколтата.¹⁰

Плашилото е грозна фигура в парцали, която се възправя в лозята, по дърветата и др., за да плаши птиците, или фигура от дрипи, която наподобява човек, и се поставя в нива, лозе, градина и под., за да плаши и пропъжда птиците. От тези дефиниции прозират както основната функция на плашилото — да плаши, да пропъжда пернатите вредители по време на зреене на посевите, плодовете и зеленчуците, така и основният принцип на моделиране на плашилото — да наподобява човешка фигура, облечена в парцали, дрипи, т. е. една гротескна форма на човек. Оттук названието и сравнението с плашило е пренесено върху хора грозни или грозно облечени. Йордан Йовков в разказа "Албена" характеризира образа на Нягул така: "Гледай гѐ тоя ... търчи с чувала и иска да знае ... А какво плашило! Как може тоя кривокрак дявол, тая грозотия да вземе най-хубавата жена".

Плашилото се моделира предимно от парцали: Постоянно в домашните градини е плашилото (плашилка), разперено на забит в земята кръст с дреха, която, като се развява от вятъра, плаши птиците, за да не пакостят на градините.

Класическият тип плашило се прави от две дървета, сковани или закрепени напреко едно на друго. На двете хоризонтални дървета, които играят роля на "ръце", обличат скъсано палто, на долното вертикално дърво нахлузват скъсани гащи, а на горното поставят шапка (касмет или скъсана сламена шапка). Понякога около дървеното кръстовище обвиват слама или завързват ръкавите и крачолите и ги напълват със слама. Това се прави, за да се оформи по-добре тялото, за да добие плашилото по-голяма релефност, по-голяма обемност, т. е. да заприлича повече на "човек". При моделирането на лицето се използва бяла кърпа, върху която се рисуват очи, нос и уста.

Има случаи, когато за глава се поставя "кратуна", на която също се изписват очи и нос, а отгоре се поставя шапка. Някъде практикуват поставяне на камъчета в кратуната, които дрънкат, когато кратуната се раздвижи от вятъра. Ефектът се засилва, ако в ръката на плашилото се постави прът или в ръцете му се окачат ленти от полиетилен.

В историческия музей в гр. Самоков е експонирано единственото по рода си бостанско плашило (тур. *bostan korkulugu*), направено от глина с височина 70 см и ширина около 30 см. За прототип народният майстор грънчар е използвал образите на въоръжените стражи в българските манастири, нари-

чани пандури. Моделираната фигура е куха, за да може да се пълни със слама, която вечер се запалва. Излизащите от очите и устата пламъци придават на плашилото зловещ вид в мрака.

В днешно време се забелязва опростяване, дегенериране на плашилото. Ако то се прави по класически образци, върху кръстовището се поставя само риза или палто, или даже само шапка, окачена на кол, или даже само окачване на парцали по клоните на дърветата.

Среща се и окачване на станиолови ленти или на огледалца, които отразяват светлината и с това плашат птиците, които се стремят към гроздовете или към слънчогледовите пити. За опазване на питите и чепките от пернатия дивеч те се обвиват с хартия или полиетилен. За да прогонят птиците или по-скоро за да ги сплашат, в миналото са окачвали убити птици.

Практикува се и използването на шумопроизвеждащи плашила: окачват се хлопки, звънци, придръпвани от хората от време на време, кречетала или въртележки.

Окачват се капачки от буркани или цели консервени кутии, които при удрянето си една в друга издават шум. Шум, по-скоро звън, се получава и от дърпане на телта или връвта, на която има закачени звънчета. Този начин може да се практикува в градината или лозето около къщи, тъй като телта или връвта трябва постоянно да се дърпа от човек. Окачват кратуна от въртележка, с набодени по нея кокоши пера.

Описание на усъвършенствано кречетало ни е оставено от с. Мурсалево, Кюстендилско. На високо дърво в лозето е окачена стара тенджерата. През нея е прокарана метална ос, която завършва в единия край с въртележка, а от другия край на тенджерата откъм отвора е монтирано зъбчато колело, до зъбците на което се опира тънка метална пластинка. При вятър въртележката задвижва зъбчатото колело, до което опира металната пластинка. По този начин механизмът произвежда силен шум, който резонира в стените на тенджерата и се разнася надалеч.

Анализът на традиционните български практики и способности за осигуряване и запазване на реколтата ни позволява да направим няколко предварителни извода:

1. При традиционните практики и способности за осигуряване и запазване на реколтата преобладават ирационалните практики, чийто генезис трябва да се търси още в езическия стадий от общественно-историческото развитие, когато хората не познават законите и взаимоотношенията в природата. Първобитният човек се опитва с магически действия, слова и предмети да осигури плодородие по нивите и приплод по добитъка. На този етап хората вярват в съществуването на свръхестествени сили, от чието благоразположение зависи животът, респективно плодородието. За да предразположи тези сили, първобитният човек им прави жертвоприношение, и курбан.

Тези езически практики продължават да битуват сред българите и след налагането на християнската религия. Нещо повече — християнската църква е принудена да се приспособи към тях. Ирационалните практики и способности

отпадат от бита и културата на българина след навлизане на просветата и културата в живота на българския селянин.

2. Едновременно с магическите практики българският селянин използва и рационални средства и начини за запазване на произведената от него реколта, предпазвайки я от видимите вредители — животни, птици, хора-крадци. Важно място тук се пада на плашилото като етнографски феномен. В изработването и използването му българинът е дал простор на своята фантазия, в резултат на което може да се говори за етническо своеобразие в изработването му.

За разлика от езическите практики рационалните продължават да битуват и в наше време, но вече ограничени по място. Така, днес плашилото се среща предимно в личните имоти на българския селянин (бостан, лозе или зеленчукова градина). При това се забелязва както модернизиране на плашилото в резултат на развитието на техниката, така и дегенериране, опростяване на класическия тип плашило.

За разкриване старинността и разпространението на практиките и способите за осигуряване и запазване на реколтата необходимо е да се потърсят паралели сред съседните и по-далечни на българина народи. Това е трудна задача поради липсата на системи проучвания в тази област.

БЕЛЕЖКИ

¹ КОЛЕВА, Т. По някои въпроси от проблематиката на южнославянските обичаи при сеитба. — В: ИЕИМ, 1969, кн. 10, с. 178, 182.

² ВАКАРЕЛСКИ, Хр. Етнография на България. 1974, с. 621.

³ ПРИМОВСКИ, Ан. Общност на някои обичаи у родопските българи. — В: Народностна и битова общност на родопските българи, 1969, с. 179.

⁴ ГЕОРГИЕВА, Ив. Народен мироглед. — В: Пирински край, 1980, с. 462.

⁵ КОЛЕВ, Н. Народни представи и вярвания за вихрушката. — В: Въпроси на етнографията и фолклористиката. 1980, с. 77-86.

⁶ ГЕОРГИЕВА, Ив. Цит. съч., с. 463.

⁷ ХАДЖИЙСКИ, Ив. Бит и душевност на българския народ. 1974, с. 85.

ЗАХАРИЕВ, Й. Кюстендилската котловина. 1963, с. 329.

⁸ ЖИВКОВ, Т. Ив. Български коледарски благословии. — В: ИЕИМ, кн. XV, 1974, с. 78-79.

⁹ АРНАУДОВ, М. Еньовден. — В: Студии върху българските обреди и легенди, т. I, 1971, с. 235 и сл.

¹⁰ ВАКАРЕЛСКИ, Хр. Цит. съч., с. 172.

MAGK. Die deutschen Sitten und Brauchen. 1921, s. 81-83.

BERNALEKEN, T. Mythen und Brauchen des Volkes in Österreich. Wien, 1859, S. 293-295, 306.